

Lino Veljak

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb
lveljak@ffzg.hr

O takozvanom principu manjeg zla

Sažetak

Nedvojbena dominacija monizma u filozofijskoj tradiciji Zapada predstavlja temeljni razlog zahvaljujući kojemu princip manjeg zla ne spada među uzvišena načela filozofije, primarno praktičke filozofije, ili reflektirana moralnog djelovanja. Zasnovan na pesimistički konotiranom uvjerenju prema kojemu se ljudi često (ako ne i uvijek) u svojem djelovanju moraju opredjeljivati između dviju ili više odluka od kojih je svaka obilježena moralno neprihvatljivim postupcima (ili, radikalnije: od kojih je svaka opredjeljenje za činjenje zla), princip manjeg zla otkriva se upravo na pitanju nasilja i rata u svojoj svojoj antinomičnosti. Analiza koncepta apstraktnog pacifizma i pravednog rata može pokazati svu dramatičnost primjene koncepta manjeg zla te otvoriti prostor za primjereno promišljanje mogućnosti pristupa problematici rata i mira.

Ključne riječi

rat, opravdani rat, nasilje, mir, zlo, pacifizizam

Uvod

Zapadnjačka filozofijska tradicija u znaku je nedvojbene dominacije monizma.¹ Ta se tradicija oblikuje u znaku Parmenidova izriječka *Bitak jest a nebitak nije*.² Stoga tu nema mjesta za bilo kakav metafizički dualizam: među Platonovim idejama ne srećemo nijednu ideju koja bi predstavljala opreku ili negaciju dobrote ili ljepote. Aristotel će – koliko god u mnogo čemu suprotstavljen Platonovu nauku – u potpunom suglasju s antidualističkim nabojem svojih prethodnika formulirati teoriju privacije, prema kojemu je zlo naprosto manjak ili izostajanje dobrog, jednako kao što je ružnoća manjak ili odsutnost ljepote, a tama izostalost svjetlosti.³ U glavnim smjerovima novije filozofije dualizam je zastupljen gotovo isključivo kao nauk o dvojnosti supstancije (za što je, dakako, paradigmatičan Descartes), a utjecaji ontologijskog dualizma

1

Usp. Arthur Drews, *Der Monismus dargestellt in Beiträgen seiner Stellvertreter*, I–II, E. Dietrichs, Jena 1908; te Arthur Drews, *Geschichte der Monismus im Altertum*, Carl Winters, Heidelberg 1913.

2

»Prema jednome bitak jest a nebitka nema – staza je (to) uvjerenja (koja) istinu slijedi.« Vidi: Hermann Diels, *Pred Sokratovci. Fragmenti*, I, Naprijed, Zagreb 1983., str. 208.

3

Na tragu Aristotelove teorije privacije (ali i – iz te teorije izvedenoga li bar s njom sukladna – Augustinova nauka o nesupstancijalnosti zla) Toma Akvinski će – mjerodavno za skolastiku – definirati zlo kao odsutnost dobra. Usp. Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, sv. III, Benziger Brothers, New York 1947., str. 902.

manihejske provenijencije mogu se bez daljnega smatrati marginalnima (barem do Freudove antiteze *erosa* i *thanatosa*).

Ako je zlo lišeno bitka (jednako kao i nepravda ili ružnoća), onda se ono niti ne bi moglo uspostaviti kao nekakav princip. Ipak, javlja se, tematizira i, posebice, primjenjuje princip manjeg zla. Naime, u slučaju da naše djelovanje ograničeno danim okolnostima ne može izbjeći izbor između dva ili više rješenja, od kojih je svako obilježeno etičkom neprihvatljivošću, valja odabrati ono rješenje koje je (posebno po svojim učincima) u manjoj mjeri kontaminirano zlom od drugih raspoloživih rješenja. Geneza tog principa manjeg zla mogla bi se povezati s Aristotelovom praktičkom filozofijom. Kao što dobri oblici vladavine prema Aristotelovoj *Politici* imaju svoje loše inačice (tiranija nasuprot monarhije, oligarhija nasuprot aristokracije, ohlokracija nasuprot demokracije), tako se prema *Nikomahovoj etici* i vrlina darežljivosti izopačava u porok rasipništva, te, s druge strane, vrlina štedljivosti u porok škrtosti. Kako bi se onemogućilo izopačavanje, nužno je održavanje ravnoteže između darežljivosti i štedljivosti, ali postizanje te ravnoteže bitno je otežano u situaciji oskudice nužnih resursa. U tom će se slučaju radikalna štednja, pojavno istovjetna škrtosti, iskazati kao manje zlo – to dobro znaju medicinski etičari, te, općenito, svi oni koji su se ikada našli u situaciji da moraju birati kako će raspodjeljivati nedostatne, a za život neophodne, resurse.

Rat kao dobro

Rat (ili, u širem smislu, primjena nasilja u rješavanju sukoba između individua i skupina) često se označava kao manje zlo; dakako, takvo vrednovanje rata nije apriorno, nego se odnosi na konkretan rat, koji se označava kao opravdan ili pravedan.

Valja, međutim, naglasiti: ukoliko je rat po sebi nešto dobro, utoliko se on ne može označiti niti kao manje zlo niti kao bilo kakvo zlo. Ako je svaki rat po definiciji opravdan ili pravedan (dakako, rat koji vodi naša država, bilo da se brani od napada neprijateljske države, bilo da napada tuđu državu iz potrebom prevencije ili pak nekoga drugoga opravdanog motiva legitimiranih razloga), onda rat ne može biti zlo, pa, dakako, niti manje zlo.

Nemogućnost vrednovanja rata kao manjeg zla utoliko je posebno evidentna, ukoliko se rat razumije kao bezuvjetno i apsolutno pravedan te time i opravdan. A takvo razumijevanje nije tek puka hipotetička mogućnost: nasilje i rat nerijetko se u raznovrsnim kontekstima vrednuju kao nešto po sebi dobro i poželjno, pa čak i nužno. Tako se, primjerice, u okviru društvenih teorija nadahnutih darvinizmom (ili ideologija koje zlorabe teoriju evolucije) ne dokazuju samo prirodnost i opravdanost nego i nužnost rata.⁴ U perspektivi takvih koncepcija pitanja o opravdanom ratu kao manjem zlu nema, dakako, mjesta.

Rat se kao dobro vrednuje te kao takav uzdiže u raznim europskim i općenito indoeuropskim tradicijama, pri čemu je apoteoza rata najevidentnija u starogermanskoj mitologiji. U starogermanskoj, konkretno skandinavskoj mitologiji, sreće se antropološka predodžba prema kojoj su pravi muškarci (a to znači: pravi ljudi, jer su – kao, uostalom, i u drugim tradicijskim indoeuropskim te izvineuropskim patrijarhatom obilježenim kulturnim krugovima – žene već i po samoj definiciji isključene iz odredbe punoće ljudskog bitka) jedino ratnici; samo ratnicima pripada vječni život što ga u Valhalli provode uživajući u vječnom međusobnom ratovanju.⁵ Grčki i rimski bogovi također ratuju te podržavaju svoje miljenike među ratnicima iz redova smrtnih ljudi

(dovoljno je uzeti u obzir *Ilijadu*). Donekle je tomu slično i vrednovanje rata i ratnika u hajdučkoj i herojskoj tradiciji balkanskih naroda,⁶ s time da je transcendentna dimenzija tu manje zastupljena ili bar manje vidljiva nego što je to slučaj u skandinavskoj mitologiji.

No takvo uzdizanje rata i slavljenje ratnika i ratničkih vrlina nije svojstveno tek tradiciji koja je zapamćena u usmenoj narodnoj književnosti europskih i drugih naroda. Ona je duboko ukorijenjena i u samoj filozofiji. Moderna vremena također znaju i za radikalnije i za manje radikalne oblike afirmiranja rata kao najuzvišenije ljudske djelatnosti i uzdizanja ratničkih krijeposti na razinu najviših osobina autentične ljudskosti, pri čemu među slaviteljima rata možemo sresti i ponekoga značajnijeg filozofa.⁷ Vrijedi, usput, spomenuti da bi se, prema uvidima pojedinih autora, primjerice W. Krusea, korijeni sustava vrednota svojstvenih modernom militarizmu imali tražiti u Francuskoj revoluciji.⁸

No apologija i apoteoza rata i nasilja u 20. stoljeću oblikuje se s onu stranu tradicije građanske revolucije i to upravo u okruženju otpora neželjenim konzekvencijama napuštanja staroga predgrađanskog poretka. U tom smislu posebno se ističu:

- fašistička apoteoza rata i nasilja (dijelom utemeljena i na koncepcijama kontradiktornoga francuskog mislioca Georgesa Sorela, posebno onima koje su iskazane u njegovim *Refleksijama o nasilju*),⁹
- oblici afirmacije rata i ratničkih vrlina formulirani u okruženju njemačke konzervativne revolucije i sljedstvenog nacionalsocijalizma,¹⁰

4

Usp. npr. David P. Crook, *Darwinism, War and History: The Debate Over the Biology of War from the 'Origin of Species' to the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

5

Usp. Andy Orchard, *Dictionary of Norse Myth and Legend*, Cassell, London 1997.

6

Usp. npr. Vuk St. Karadžić (ur.), *Srpske narodne pjesme. Knj. 7. u kojoj su pjesme junačke srednjih vremena*, Državna štamparija, Beograd 1935.; Alija Nametak (ur.), *Narodne junačke muslimanske pjesme*, Islamska di-
onička štamparija, Sarajevo 1938.; Milorad Panić-Surep (ur.), *Junačke narodne pesme*, Rad, Beograd 1959. No takvo slavljenje tih vrlina srećemo i u hrvatskoj narodnoj epici. Usp. npr. Nikola Andrić (ur.), *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 9, *Junačke pjesme*, odio 1, sv. 6: *Historijske, krajiške i uskočke pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb 1940.

7

Kao paradigmatičan slučaj može se navesti Maxa Schelera, koji će 1915. objaviti djelo pod naslovom *Genij rata i njemački rat* gdje će slaviti svjetski rat kao poziv na duhovni preporod ljudi. Usp. Max Scheler, *Der Genius des Kriegs und der Deutsche Krieg*, Verlag der Weißen Bücher, Leipzig 1915.

8

Usp. Wolfgang Kruse, *Die Erfindung des modernen Militarismus. Krieg, Militär und bürgerliche Gesellschaft im politischen Diskurs der Französischen Revolution 1789–1799*, Oldenbourg Verlag, München 2003.

9

Usp. Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Entremonde, Genève, Paris 2013. Fašističku apoteozu rata možda najbolje iskazuje sam Mussolini. U enciklopedijskom članku »Fašizam« (koji je navodno napisao uz Gentileovu pomoć) on će rat definirati kao pozitivnu pojavu jer rat daje pečat plemenitosti narodu koji ga prihvata. Usp. Benito Mussolini, »Fascismo«, u: *Enciclopedia Italiana Treccani*, vol. 14, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1932., str. 77; iako se narod najvećim dijelom sastoji od pojedinaca koji teže nepoštovanju zakona, neplaćanju poreza i izbjegavanju rata, jer »malo je onih – heroja i svetaca – koji se žrtvuju na oltaru domovine«. Vidi: Benito Mussolini, *Scritti e discorsi*, sv. IV, Hoepli, Milano 1934., str. 109.

10

O idejama i ideologiji »konzervativne revolucije« vidi Heiko Kauffmann, Helmut Kellershohn, Jobst Paul (ur.), *Völkische Bande. Dekadenz und Wiedergeburt – Analysen rechter Ideologie*, Unrast, Münster 2005; te Louis Dupeux, *La révolution conservatrice allemande sous la république de Weimar – coll. Histoire*

- ali, također, i glorifikacija herojskog nasilja u klasnoj borbi karakteristična za ideologiju marksizma-lenjinizma, koja je do radikalne forme dovedena u svojoj staljinističkoj inačici, gdje se ideologija klasne borbe proletarijata veoma često (možda ne bi bilo pretjerivanje ako bi se čak i reklo: u pravilu) amalgamira s junačkim tradicijama »našega naroda« ili »naših naroda«, »naših naroda i narodnosti«, i sl.,
- te, *last but not least*, slavljenje rata, militarističkih vrednota i općenito (muškog, dakako) nasilja u masovnoj kulturi holivudskog tipa (koja se nominalno legitimira liberalno-demokratskim vrednotama).

Svim tim klasičnim i modernim (pa i postmodernim) glorifikacijama rata zajedničko je to što one a priori isključuju mogućnost određenja rata (bar rata što ga *mi* vodimo) kao zla, te je time isključena i bilo kakva relevantnost pitanja o manjem zlu.

Treba li komentirati održivost takvih viđenja rata, bit će dovoljno iskazati pretpostavku da je njihova uvjerljivost približno ekvivalentna uvjerljivosti argumentacije kojom jedna Ayn Rand dokazuje istovjetnost egoizma i racionalnosti te nadmoć individualističke samoživosti nad altruizmom.¹¹

Rat kao zlo

Nasuprot svim ovim vrednovanjima rata i općenito nasilja kao oblika ozbiljenja autentične ljudskosti stoji antitetična tradicija odbacivanja rata kao zla, u pravilu zasnovana na identifikaciji nasilja s odstupanjem od ljudskosti i povređivanjem najviših vrednota ljudskoga bića. Uz stanovite indijske i druge izvanoeuropske tradicije u tom se smislu u klasičnim vremenima posebice ističe evanđeosko odbacivanje nasilja (iako ono nije jednoznačno niti je uvijek bezuvjetno). U novovjekovlju će takvo osporavanje opravdanosti nasilja, među ostalima, i to u krajnje radikaliziranom obliku, afirmirati Immanuel Kant (posebno posredstvom svoje koncepcije vječnog mira),¹² na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće princip nenasilja u posebno utjecajnom obliku promicati će Tolstoj,¹³ u 20. stoljeću to će teorijski (ali prije svega praktički) činiti Mahatma Gandhi, Martin Luther King i dr.

Tek ovakvo negativno vrednovanje rata i nasilja čini opravdanim pitanje o manjem i većem zlu. Rat je, dakle, zlo po sebi. Međutim, ima situacija u kojima se ljudi i ljudske zajednice suočavaju s trpljenjem nasilja (uključujući osobito nasilje koje prati agresivan rat) te su – i kao individue i kao organizirane i strukturirane skupine i zajednice – izloženi nužnosti odgovora na pitanje o tome kakva bi trebala biti adekvatna reakcija na zlo kakvom su izloženi. Empirijska i historijska iskustva čovječanstva obilno potpomažu uvjerljivosti motrišta prema kojemu se ljudi često (ako ne i uvijek) u svojem djelovanju moraju opredjeljivati između dviju ili više odluka od kojih je svaka obilježena moralno neprihvatljivim postupcima (ili, radikalnije: od kojih je svaka opredjeljenje za činjenje zla): suočeni s nepodnošljivim ratnim ili drugim nasiljem ljudi (i njihove organizirane i strukturirane skupine i zajednice) moraju birati između rješenja od kojih su sva moralno neprihvatljiva, pa tu odabir manjeg zla stječe svoje (makar relativno) opravdanje. Slično vrijedi i za situacije u kojima su ljudi izloženi nepodnošljivim nepravdama.

Čest je, dapače, uobičajen, odgovor na takva iskušenja: na nepravednu agresiju nije moguće odgovoriti drugačije nego obrambenim ratom, koji ne može biti nešto dobro niti poželjno jer je svaki rat po sebi zlo, ali je takav opravdani obrambeni rat manje zlo od pasivnog prepuštanja trpljenju nepravde i poni-

ženja pod okupacijskim režimom, od mirenja s porobljavanjem (ili, u drastičnijim slučajevima, od pasivnog prihvatanja okupatorskog/agresorskog genocida). Jednako vrijedi i za odgovor na stanje nepodnošljive nepravde: oružana pobuna ne može biti ništa dobro, jer je ona nužno popraćena nasiljem, ali takva je pobuna manje zlo od pasivnog trpljenja nepodnošljive nepravde.

Rat se tu ispostavlja (praktički vrednuje, u rjeđim slučajevima i teorijski artikulira) kao manje zlo od trpljenja posljedica pasivnosti, odnosno od učinaka prepuštanja (u skladu s konkretnim procjenama konkretnih situacija) nedjelotvornim formama nenasilnog otpora. U analogiji, nasilna pobuna protiv nepodnošljive nepravde bila bi manje zlo od mirenja s nepravdom ili od (kazuisitički argumentiranih) učinaka nenasilnog (kao neučinkovita procijenjenoga) otpora nepravdi. Tu se na razini politike (te u danim situacijama i ekonomije) primjenjuje jednak kriterij, koji na razini (individualne) etike vrijedi za, primjerice, ubojstvo: ako prihvaćamo bezuvjetno važenje principa nepovredivosti (svetosti, itd.) ljudskog života te je, konzekventno, svako ubojstvo zločin, svejedno moramo u nekoj konkretnoj situaciji odgovoriti na pitanje: nije li još veći zločin od pojedinačnog ubojstva sadržan u propuštanju onemogućavanja još većega (u kvantitativnom i/ili kvalitativnom smislu) zločina do kojega će doći ako se ubojicu ne spriječi u njegovim ubilačkim nakanama, a sve to vrijedi samo pod pretpostavkom da nema drugoga načina onemogućavanja osim da se ubojicu ili potencijalno ubojicu na vrijeme liši života.

Jedno retoričko pitanje

Koliko god ova argumentacija u prilog obrambenog rata ili opravdane nasilne pobune bila plauzibilna (a stupanj njezine plauzibilnosti ovisi o uvjerenosti argumentacije prema kojoj bi svaki drugačiji odgovor od pribjegavanja ratu odnosno nasilnoj pobuni izazvao veće ili značajno veće zlo od zla koje proizvodi odabrana solucija), ipak bi možda na ovom mjestu bilo nužno postaviti jedno retoričko pitanje: koji rat nije bio pravedan, obramben ili oslobodilački? Naravno, svatko će se sjetiti mnoštva ratova koji nisu bili niti obrambeni niti oslobodilački, nego agresivni, duboko i nepopravljivo nepravedni. Po-teškoća je u tomu što su pokretači i gospodari svakoga od tih multiplicirano zločinačkih ratova (multiplicirano zločinačkih zato što je rat po sebi zlo, a to se zlo umnogostručava i postaje nepodnošljivim na temelju izostanka valjane argumentacije kojom bi se takav rat dao prikazati kao primjena principa ma-

des idées, théorie politique et recherches en sciences sociales, Kimé, Paris 1992. O nacionalizmu usp. Hermann Graml, Wolfgang Benz, Hans Buchheim, Hans Mommsen (ur.), *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*, Fischer-TB, Frankfurt am Main 1993.

11

Usp. Ayn Rand, *The Virtue of Selfishness*, Penguin, New York 1964. Riječ je, dakako, o logičkim i epistemičkim podudarnostima između argumentacije kojom se služi zastupnica egoističkog individualizma i predstavnici (rasno, etnički ili drugačije konotiranih) kolektivističkih teorija i ideologija.

12

O Kantovoj ideji vječnog mira i njezinim recepcijama usp. Otfried Höffe (ur.), *Immanuel*

Kant. Zum ewigen Frieden, Akademie Verlag, Berlin 2011.

13

Usp. Lav N. Tolstoj, *Kraljevstvo Božje u vama*, Sipar, Zagreb 2013. O Tolstoju i njegovim nastavljačima usp. i Günther Stolzenberg, *Tolstoi, Gandhi, Shaw, Schweitzer: Harmonie und Frieden mit der Natur*, Echo, Göttingen 1992. Za suvremeni kontekst usp. Kurt Schock, *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2004.; te Mario López Martínez, *Noviolencia. Teoría, acción política y experiencias*, Ed. Educatori, Granada 2012.

njeg zla) – najčešće i posredstvom svojih propagandista – dotični rat prikazivali kao obrambeni ili »preventivno-obrambeni« rat, koji je stoga i opravdan i pravedan.

Retoričko bi pitanje dakle glasilo: Za koji to rat, bar ako je riječ o 20. stoljeću, znamo a da ga njegovi protagonisti nisu proglašavali opravdanim ili pravednim? Neki su to činili sa stajališta opravdanosti rata kao takvoga (odnosno opravdanosti onoga rata koji *mi* vodimo, tko god ti *mi* bili), neki pak sa stajališta opravdavanja konkretnog rata kao primjene principa manjega zla. Dakako, kritičko vrednovanje svakoga pojedinačnog slučaja opravdavanja nekog rata moralo bi, bar u principu, moći odgovoriti na pitanje o stupnju i epistemičkom (pa, u konačnici, i etičkom) statusu opravdanosti dotičnog opravdanja. Međutim, tu se nameće i jedno drugo, mnogo zlokobnije pitanje: je li bilo ijednog pokušaja takvoga opravdavanja nekoga rata koji se evidentno ne može opravdati, a da taj pokušaj nije naišao na odjek među značajnim dijelom populacije u čije se ime taj rat vodio? Ovo pitanje zasluživalo bi posebnu pozornost, ali njegovo tematiziranje u ovom kontekstu odvelo bi ovo razmatranje odviše daleko od zacrtanih ciljeva.

Svaki se rat opravdavao i opravdava se i do današnjega dana (a dokle god bude ratova, opravdavat će se i minuli i budući ratovi, neovisno o njihovom karakteru). Opravdavaju se i oni ratovi koji su po svim pokazateljima motivirani moralno neprihvatljivim razlozima, od profitne stope naftne industrije pa do osiguranja životnog prostora za vrjednije vrste ljudskog roda na štetu onih navodno manje vrijednih.

Alternativa?

Ako je tomu tako, nameće se pitanje: Ima li alternative? Jedan moguć odgovor na to pitanje nudi moralni rigorizam kantovskog tipa.¹⁴ Prema takvom rigorizmu zlo se ne može stupnjevati. Zlo je zlo, pa se nikakvo manje zlo ne može razlikovati od većega zla ni od apsolutnog zla (»tko je ubio jednog čovjeka, kao da je ubio čitav svijet«). Stoga se treba pridržavati, i to bez obzira na posljedice (u skladu s izrekom *Fiat iustitia, pereat mundus*), načela apsolutnog i bezuvjetnog odricanja od bilo kakvog nasilja, pa dakle i od obrambenog rata. Čini se da se takva solucija može opravdati isključivo u dimenziji transcendencije: ovaj svijet nepopravljivo je prožet radikalnim zlom (griehom) i utoliko bitno obilježen izostajanjem bilo kakva imanentnog smisla, te on može zadobiti nekakav smisao tek ako se razumije i živi kao put u vječni život, put u smislenu i zla oslobođenu egzistenciju s one strane grešne povijesti. Činjenje grijeha koje je nužno povezano s ratom otežat će, ako ne i posve onemogućiti spas. Odatle proizlazi apsolutizacija ideje i prakse radikalnog nenasilja (koja se može podvesti pod oznaku apstraktnog pacifizma).¹⁵

Što, međutim, ako u ovom svijetu ima i nešto drugo osim »mojih čistih ruku«, koje bi morale ostati čiste radi mojega vječnog blaženstva? S ovim pitanjem ulazimo u prostor jedne antinomije, koju se bi se moglo i trebalo razriješiti posredstvom preispitivanja i kontekstualiziranja principa pravednosti. Upravo taj princip pravednosti omogućuje uspostavljanje kriterija na temelju kojega se pravedni rat i opravdano nasilje kao manja zla mogu razlikovati od nepravedna rata i neopravdanog nasilja. Pravednost valja kontekstualizirati u analizi sklopa u kojemu se uopće i profilira nešto takvo kao što su rat i drugi oblici nasilja. To je sklop u kojemu se rat i drugi oblici strukturalnog nasilja razotkrivaju kao neke od dimenzija logike proizvodnje i reprodukcije života pod danim okolnostima, bilo da su te okolnosti determinirane logikom pro-

širene reprodukcije samosvrhovita profita, bilo pak logikom proširene reprodukcije samosvrhovite moći.

Lino Veljak

About the So-Called Principle of Lesser Evil

Abstract

Western philosophical tradition is marked by unequivocal domination of monism. Because of that, the principle of lesser evil isn't exactly among highly regarded philosophical principles, primarily among the those of practical philosophy, or among reflections on ethical activities. Based on pessimistically understood persuasion according to which people often (if not always) have to choose in their actions between two or more decisions, all of them marked by morally unacceptable actions (or, more radically: each of them means some sort of commitment in evil-doing), the principle of lesser evil tends to demonstrate itself in the issues of war and violence – in its complete antinomy. The analysis of the concepts of abstract pacifism and justifiable war can point to the dramatics of the implementation of the concept of lesser evil and open some space for a proper rethinking of the different possibilities of the approach to the problem of war and peace.

Key words

war, justifiable war, violence, peace, evil, pacifism

14

Usp. Micha H. Werner, *Diskursethik als Maximenethik*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2003., posebno str. 107.

15

Tako, primjerice, kanadski filozof Michael Allen Fox postavlja pitanje: »Smiju li se nemoralni činovi koristiti u svrhu zaustavljanja drugih (možda još gorih) nemoralnih činova?«; te na to pitanje rezolutno daje niječan

odgovor. Usp. Michael Allen Fox, *Understanding Peace. A Comprehensive Introduction*, Routledge, London 2013., str. 127. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315880136>. I time se otvara niz krajnje ozbiljnih (da ne kažemo: tegobnih) pitanja, kao što je pitanje o graničnoj crti između manjeg zla i preobrazbe manjega zla u nedistingvirano zlo, ili pak granične crte između instrumentalnog korištenja sile i samosvrhovitog nasilja.